

UDK:801.512

Dilnoza NASRIYEVA,

Renessans ta'lim universiteti katta o'qituvchisi, PhD

E-mail: dilnozanasriyeva0412@gmail.com

F.f.d, professor M.Asadov taqrizi asosida

DISCOURSE AND TEXT INTERPRETATION IN LINGUISTICS

Annotation

In the works of various researchers of world and Uzbek linguistics, discourse, interpreted in a very wide semantic and cognitive range, is still used mixed or synonymously with the concept of text, analysis shows that there is no great barrier between discourse and text, they complement each other. This article discusses the relationship, relevance and special features of discourse and text. The views of our linguists on discourse and text are commented on and conclusions are drawn.

Key words: Text, discourse, personal discourse, institutional discourse, extralinguistic factor.

ДИСКУРС И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТЕКСТА В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В работах различных исследователей мирового и узбекского языкознания дискурс, трактуемый в очень широком семантическом и когнитивном диапазоне, по-прежнему употребляется в смеси или синонимично понятию текста. Анализы показывают, что между дискурсом и текстом нет большой преграды, они дополняют друг друга. В статье рассматриваются взаимосвязь, связь и специфические характеристики дискурса и текста. Комментируются взгляды наших лингвистов на дискурс и текст и делаются выводы.

Ключевые слова: Текст, дискурс, персональный дискурс, институциональный дискурс, экстралингвистический фактор.

TILSHUNOSLIKDA DISKURS VA MATN TALQINI

Annotatsiya

Dunyo va o'zbek tilshunosligi turli tadqiqotchilarining asarlarida juda keng semantik, kognitiv diapazonda talqin qilingan diskurs haligacha matn tushunchasi bilan aralash yoki sinonimik holda qo'llab kelinmoqda, tahlillar shuni ko'rsatadiki, diskurs va matn orasida katta bir to'siq qo'yilmagan, ular bir-birini to'ldiradi. Ushbu maqolada diskurs va matnning o'zaro munosabati, aloqadorligi va xususiy belgilari haqida so'z boradi. Tilshunoslarimizning diskurs va matn haqidagi qarashlariga munosabat bildiriladi va xulosa chiqariladi.

Kalit so'zlar: Matn, diskurs, shaxsiy diskurs, institutsional diskurs, ekstralingvistik omil.

Kirish. Jahon tilshunosligida antroposentrik paradigmadagi barcha yo'nalishning integratsiyalashuvini ta'minlab beruvchi umumiy, ayni paytda, o'ziga xos hodisa sanalgan diskurs nazariyasi va amaliyoti masalalariga ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Jamiyatning turli sohalaridagi muloqot jarayoniga diskursiv yondashuv diskurs turlari sonining ortib borishi va mazmun-mohiyati har tomonlama boyishiga keng imkon yaratmoqda. Dunyo tilshunosligida diskursning mohiyati, ma'nosi va antroposentrikligi, uni to'g'ridan to'g'ri va nisbiy berilgandagi jihatlari yondosh tushunchalar bilan oydinlashtirilgan. Jumladan, matn va diskurs munosabati, ularning kesishuv nuqtasi va xususiyatlari tilshunoslikning turli yo'nalishlarida tadqiq va tahlil qilingan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Matn va diskurs tushunchalarini bosqichma-bosqich farqlash tendensiyasi 1970-yillarning oxiri 1980-yillarning boshida kuzatildi [1]. Tadqiqotlarda matn va diskurs muammosiga har xil yondashuvlar farqlana boshladi [2]. Matn tilshunosligi shakllangan davrda diskurs va matn tahlili sinonimik atamalar sifatida tushunilib [3], 1960-yillarda fransuz diskurs maktabi vakillari E.Benvenist, P.Sharodo, M.Peshyo, P.Serio tomonidan ilgari surilgan g'oyalar asosida diskurs va matn o'rtasida aniq farq paydo bo'lgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yoritishda tavsiflash, tasvirlash, kompleks va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. E.Benvenist taklif etgan tilning antroposentrik paradigmasiga muvofiq, diskursni "jonli muloqotda tilning vazifasi (faoliyati)" deb hisoblash mumkin bo'ldi. Tadqiqotchi birinchilardan bo'lib diskurs so'ziga terminologik ma'no berdi va uni "so'zlovchi tomonidan o'zlashtirilgan nutq" deb ta'rifladi [4], shuningdek aynan shu maktab tadqiqotchilari diskurs-matn hodisalarini quyidagi mezonlarga ko'ra qarama-qarshi qo'yadi: jarayon-mahsulot, dinamik-statik, aktuallik-virtuallik [5] diskurs –faqat eshitish

uchun mo'ljallangan (og'zaki) nutq; matn diskursning yozma shaklidir [6], ba'zi manbalarda ularning tafovuti vaziyatga asoslanadi: "diskurs – "matn + vaziyat", matn – "diskurs – vaziyat" [7]. Umuman olganda insonning nutq orqali amalga oshadigan barcha ijtimoiy faoliyati, kundalik turmushi, muloqot jarayoni diskursiv xarakterga ega. Diskurs – hayotga singib ketgan faoliyat [8]. Har qanday diskurs asosida xoh u og'zaki shaklda bo'lsin, xoh u yozma shaklda bo'lsin matn yotadi. Zero, diskurs asosini matn tashkil etadi va diskursning o'zi pragmatik vaziyat bilan bog'liq [9]. R.I.Galperin o'z maqolasida matn tushunchasiga izoh berar ekan, shunday jumalarni keltiradi: "Matnning ham o'z parametri va ikki tomonlama tabiati bor, ya'ni u bir vaqtning o'zida ham tinch holatda ham harakatda bo'ladi. Lekin ovoz chiqarib yoki ichida (o'z-o'ziga) o'qisa harakat holatida bo'ladi, shunda tinch holatdagi belgilari yashirin (implisit) namoyon bo'ladi" [10]. D.Xudoyberganova ham o'z monografiyasida R.I.Galperinning "qog'ozga yozilib, hali o'qilmagan matn harakatsiz matn" degan mulohazalarini keltiradi [11]. Olimning matn tabiatini belgilashdagi fikrlariga mantiqiy yondashib, davom ettirilsa, haqiqatan ham yozma matn bilan qachonki aloqa-munosabatga kirishsak, uni ochib varaqlab o'qisak u harakatga keladi, natijada yozuvchi-matn-kitobxon uchligida diskursiv-kognitiv jarayon kechadi, o'quvchi voqielangan mazmunni implisit ba'zan eksplisit ifodalanganini aqliy idroki, kognitiv bilimi orqali anglaydi, tushunadi, his etadi, tafakkur va tasavvur qiladi, ichki nutqi, diskursiv shaxs va matn bilan pinhona so'zlashadi, til chegarasidan tashqariga chiqib, yondosh hodisa va omillarni hisobga oladi, nisbiy xulosa chiqaradi. Demak, yozilgan, ammo hali o'qilmagan, tinch holatda turgan har qanday harakatsiz matn – matn (ilmiy, publitsistik, rasmiy, badiiy va h), adresant – matn (og'zaki yoki yozma) – adresatni o'z ichiga olgan, ular orasida kommunikativ jarayonni faollashtirgan harakatdagi matn diskursdir (jadvalga qarang):

Jadval

Diskurs termini olimlar talqinida

	Berilgan baholar	Muallif
1	Umumiy ma'noda diskurs (fransuzcha – discours) til faoliyati jarayonidir.	R.Z. Kalajokova
2	Muayyan vaziyatda bir (yoki bir nechta) kishi tomonidan aytilgan (yoki yozilgan) jumalar ketma-ketligi, jumladan kattaroq matn.	Z.Xarris
3	Bog'langan matn, matnning og'zaki-suhbat shakli; dialog; ma'noda jihatdan bir-biriga bog'langan gaplar guruhi; yozma yoki og'zaki berilgan nutqiy asar.	T.M.Nikolayeva
4	Keng ma'noda majmuaviy kommunikativ voqea, tor ma'noda esa kommunikativ faoliyatning yozma yoki nutqiy muloqot mahsuli.	T.A. van Deyk
5	Ekstralingvistik – pragmatik, ijtimoiy-madaniy, psixologik va boshqa omillar bilan birgalikda uyg'unlashgan izchil matn...	N.D.Arutyunova
6	Diskurs ijtimoiy voqelik sifatida mavjud bo'lgan "til ichidagi tildir".	Y.S.Stepanov
7	Diskurs – bu til birliklarining aniq vaqtda va aniq joyda ma'lum maqsad bilan qo'llanilishi, ularning izchil bog'lanish.	A.G.Gurochkina
8	Diskurs – haqiqiy muloqot holatidagi matn.	V.I.Karasik
9	Diskurs – bir paytning o'zida ham lisoniy faoliyat jarayoni, ham uning mahsulidir. (A.A.Kibrik va V.A.Plungyan qarashlari asosida)	Sh.S.Safarov
10	Diskurs dinamikadagi, kommunikativ vaziyatdagi, ijtimoiy-madaniy kontekstdagi, lingvistik va ekstralingvistik omillar majmuasidagi matndir.	D.Ashurova
11	Diskurs – mantiqiy grammatika hamda so'zlashuv nutqi aloqadorligi (I.A.Figurovskiy va L.V.Sherba qarashlari asosida).	L.Raupova
12	Diskurs – antroposentrik, intensional, vaziyat bilan bog'liq, struktur-semantik yaxlitlikda, ochiqlik va dinamiklikdagi jarayon.	N.Normurodova
13	Diskurs bu – jarayon, insoniy faoliyat turi. U lisoniy va yuzlab nolisoiniy omillarning mushtarak shaklda bir maqsad yo'lida voqelanishidir.	A.B.Pardayev
14	So'zlovchi va tinglovchi orasida o'zaro suhbat, savolga yarasha javob berish.	G.Toirova

Tilshunoslikning turli yo'nalishi vakillari tomonidan diskursning mavjud turli talqinlari uning hamkorlik tabiatidan kelib chiqqanligidan dalolat beradi. Bizning unga ta'rifimiz esa quyidagicha: "Jamiyatning turli sohalarida turli vaziyatlarda yuzaga keladigan har qanday nutq faoliyati jarayoni va mahsuli; lingvistik hamda nolingvistik omillar bilan qorishgan, mulohazaga asoslangan izchil va bilvosita kuzatishda berilgan harakatdagi matn".

Y.S.Kubryakova fikricha, kognitiv va lingvistik nuqtayi nazardan, diskurs va matn tushunchalari, jumladan, sabab-natija munosabati bilan bog'lanadi: matn diskursda yaratilgan va uning avlodidir [3]. Tilshunosning ushbu lingvistik bahosi ham diskurs muammolari bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchini o'ylashga majbur qiladi. Biz ham Y.S.Kubryakovaning fikrini qo'llagan holda, quyida munosabatimizni bildiramiz. Diskurs va matnning dialektik kategoriya bilan aloqadorligi qanchalik to'g'ri bo'lishi mumkin? To'g'ri, matnning yaratilish jarayoni ham diskurs, ya'ni ijodkor va olamning turli manzaralari tasviri o'rtasidagi kommunikatsiya. Ijodkor san'at asarini yaratgunga qadar olamning mitti zarrasidan koinotgacha e'tibor qaratadi, mushohadaga kirishadi, voqea-hodisaga bo'lgan his-tuyg'u va kechinmalar uni bezovta qilaveradi, natijada kognitiv jarayon yuzaga keladi. Oxir oqibatda barchasini jamlab qog'ozda muhrlaydi, matn hosil bo'ladi. Demak sabab ijodkorning ichki diskursi, natijasi esa yozib qo'yilgan matn. Bu matndan foydalansak yana diskurs bilan to'qnashamiz. Bundan diskurs – matn – diskurs aylanma harakati amalga oshishi ayon bo'ladi. Aytish mumkinki, muallif va matn o'rtasidagi dastlabki hodisa kognitiv-diskursiv jarayon bo'lsa, matn va kitobxon o'rtasidagi hodisa diskursiv jarayonni yuzaga keltiradi. So'nggi paytlarda diskursologlar nutq va matn hodisalarini yig'indisi diskursni tashkil qiladi, degan mulohazaga kelayotganliklari va bunda diskurs tushunchasining mundarijasi kengroq ekanligini alohida ta'kidlaganlari tilshunos M.L.Makarov tadqiqotlarida bayon

etilgan [12]. V.I.Karasikning so'zlariga ko'ra, "...diskurs – haqiqiy muloqot holatidagi matn"[13].

Mavjud lingvistik adabiyotlarda diskurs ijtimoiy-kommunikativ tabiatiga ko'ra turlarga ajratilgan. Sotsiolingvistika nuqtayi nazaridan diskursning ikkita asosiy turini ajratib ko'rsatish mumkin: shaxsiy (shaxsga yo'naltirilgan) va institutsional (jamiyatga yo'naltirilgan). Birinchi holatda so'zlovchi o'z ichki dunyosining butun boyligida individual shaxs sifatida, ikkinchi holatda esa ma'lum bir ijtimoiy institut vakili sifatida namoyon bo'ladi.... V.I.Karasik o'z maqolasida ta'kidlashicha, institutsional diskursning quyidagi ijtimoiy turlarini ajratib ko'rsatish mumkin: siyosiy, diplomatik, ma'muriy, huquqiy, harbiy, pedagogik, diniy, tasavvufiy, tibbiy, tadbirkorlik va boshqalar. Ushbu ro'yxatni o'zgartirish yoki kengaytirish mumkin, chunki sotsiodiskurslar bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi va ularni bir xil hodisa deb hisoblash mumkin emas, bundan tashqari, ular tarixiy jihatdan o'zgaruvchan bo'lib, bir-biri bilan qo'shilib, u yoki bu tur doirasida navlar sifatida paydo bo'lishi mumkin [14]. Biz diskursning ijtimoiy turiga badiiy diskurs, publitsistik diskurs, genderolingvistik diskurs kabilarni ham kiritamiz.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, diskurs fanlararo integratsiyaviy hodisa, u predmetning shunchaki og'zaki yoki yozma ko'rinishi emas, balki bu subyektning u haqida o'ylashi, fikrlashi, bilishi va xabar berishining ko'rsatkichi, lingvistik diskurs subyektning dunyo haqidagi kumulyativ bilim tajribasi, matnning idrok etilish jarayoni, aks ettirilgan voqelikning bo'laklari sanaladi. Maqolada har qanday matn o'z navbatida diskurs bo'la olmaydi, har qanday yozma diskurs turi esa matn bo'la olishi tahlillar va tilshunoslar qarashidan kelib chiqib asoslanildi. Matnni o'zgartirish, qandaydir ma'lumot qo'shish, ba'zan keraksiz deb topilgan o'rinlarini o'chirish va yana tahrirlash mumkinligi mavjud talqinlarga tayanib dalillandi.

ADABIYOTLAR

1. Селезнева Л. В. Исследования дискурса в современной лингвистике: опыт, направления, проблемы. // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова. 2011. Том 8. №4. – С.119-124.
2. Макаров, М.Л. Основы теории дискурса. – М.: ИТДГТ Гнозис, 2003. – 276 с; Мартынюк А.П. Разграничение дискурса и текста с позиций интеграционного подхода. 2009. <https://core.ac.uk/download/pdf/46589559.pdf> (11.02.2024); Прохоров Ю.Е. Действительность. Текст. Дискурс: учеб. пособие. – М.: ФЛИНТА, 2021. – 224 с.; Андреева В. А. Литературный нарратив: дискурс и текст: Монография / В. А. Андреева. – СПб.: Норма, 2006. – 182 с. va b.
3. Кубрякова Е. С. О тексте и критериях его определения (Текст. Структура и семантика. Т. 1. - М., 2001. – С. 72-81) <http://www.philology.ru/linguistics1/kubryakova-01.htm> (11.02.2024)
4. Бенвенист, Э. Общая лингвистика. – 3-е изд. – М.: Эдиториал УРСС, 2009. – С. 296; Дейк ван Т.А., Кинч В. Стратегии понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1988. Вып. 23. – С. 153–212.
5. Бажалкина Н.С. К проблеме различных подходов к пониманию дискурса в современном языкознании. // Вестник Кемеровского государственного университета. 2016. № 1 (65) – С.156- 159.
6. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: ИТДГТ Гнозис, 2003. – С.19
7. Ostman J. Discourse analysis / J. Ostman, T. Virtanen // Handbook of pragmatics: Manual. – Amsterdam, Phil: John Benjamins, 1995. – P. 239-253.
8. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С.136-137.

-
9. Карасик В.И. Этнокультурные типы институционального дискурса // Этнокультурная специфика речевой деятельности: Сб. обзоров. - М.: ИНИОН РАН, 2000. – С.37-64.
 10. Гальперин Р.И. О понятии текст // Вопросы языкознания. – Москва, 1974. – №6. – С.73.
 11. Qaḡang: Худойберганова Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2013. – Б.7.
 12. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: Гнозис, 2003. – С. 5-6.
 13. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2004. – С.285.
 14. Карасик В. И. Религиозный дискурс [Текст] // Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики: Сб. науч. тр. – Волгоград, 1999. – С. 5-19.